

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43

Nisan 2016 April 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ANTİK YUNAN FİLOZOFLARINDAKİ ADALET ANLAYIŞININ İSLAM FİLOZOFLARINA ETKİSİ THE EFFECT ON ISLAMIC PHILOSOPHERS OF UNDERSTANDING OF JUSTICE IN THE ANCIENT GREEK PHILOSOPHERS

Mehmet DEMİRTAŞ*

Öz

Felsefe tarihinin geçirmiş olduğu tarihsel seyir içerisinde adalet kavramı hem ahlak hem de siyaset felsefesinin her zaman en önemli konularından biri olmuştur. Kavramın bu kadar önemli olmasında herhalde onun oldukça zengin bir tarihsel gelişim sürecine sahip olması ve uzun yıllar felsefe literatürü içinde değerlendirilmesi yatmaktadır. Çünkü adalet kavramı içerisinde hem ilahi hem de insani özelliği barındırır. Özellikle ilahi dinlerde insan-insan ilişkisi gibi insan-Tanrı ilişkisi de bizi bir bakıma hak arama temelinde yine adalet kavramına götürür. Bu çalışmamızda adalet kavramının özellikle antik Yunan filozoflarınca (Sokrates, Platon ve Aristoteles)ne şekilde anlaşıldığını ve onların adalet anlayışlarının çoğunlukla ahlaka dair bağımsız çalışmaları olan Müslüman filozoflar (Farabi, İbn Miskeveyh, Ebubekir Razi, Nasreddin Tüsi) üzerinde ne tür yansımaları olduğunu benzerlik ve farklılıklarıyla ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Erdem, Nefs, Devlet, Tanrı, Hak.

Abstract

The concept of justice in the historical course of the history of philosophy, which it has always been one of the most important issues of both political and philosophy morality. This concept is so important to be sure of being very rich with its historical development and evaluation of many years lies in the subject area of philosophy. Because the concept of justice is a concept so that in both directions is also hosting the humanitarian aspect of the divine. In particular, the concept of the divine religions, man-God relationship to us a sense of divine justice, like human-human relationships has led the search to the right again on the basis of justice. Concept of justice in our research, especially by the ancient Greek philosophers (Socrates, Plato and Aristotle) in what way they understood and their sense of justice on what kind of repercussions on Muslim philosophers who are mostly free scientific research about the morality (Farabi, Ibn Miskeveyh Abu Bakr Razi, Nasreddin Tüsi) we will try to reveal their differences and similarity.

Keywords: Justice, Virtue, Soul, State, God, Right.

Giriş

İnsanların birbirleriyle olan ilişkilerinde en fazla ihtiyaç duydukları şey hiç şüphesiz onların hak ve adalet arayışıdır. Bu durum, insanın içinde yaşadığı toplumun diğer fertlerine karşı birtakım sorumluluklar ve hassasiyetler yüklemiştir. Çünkü insanoğlunun hak ve adalet arayışı onun tarih sahnesine çıkması ile her daim devam ede gelmiştir. Zira insanlar, birbiriyle olan ilişkilerinde mutlaka kendince haklı olduğunu iddia etmiş, yeri geldiğinde savaşmıştır. Onlar, sonunda problemlerine çözüm bulabilmek için adalet arayışına girmişlerdir.

Aslında adalet kavramıyla ilgili yapılan değerlendirmeler için belli bir tarih vermek çok doğru olmaz. Çünkü insanoğlu var olduğu andan itibaren toplu olarak yaşama ihtiyacı duymuştur. Dolayısıyla insanların toplu olarak yaşama ihtiyacından itibaren artık adalet düşüncesinin de insanların zihinlerinde oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Bu nedenle bu kavramın bir bulucusu ya da kurucusu yoktur. Filozof ve düşünürler de "adalet" kavramını ahlak ve siyaset felsefesinin temel öğelerinden birisi olarak kabul etmişlerdir.

19. yüzyıla gelindiğinde diğer sosyal bilimlerin felsefeden hızla uzaklaşmasıyla birlikte adalet düşüncesi artık sadece felsefeyi ilgilendiren bir kavram olmaktan çıkmış; başta hukuk felsefesi ve sosyolojisi olmak üzere özellikle siyasal bilimlerin temel uğraş alanı içinde görülmeye başlanmıştır.¹

Peki, o zaman adalet kavramı nedir? diye sorgulama yaptığımızda genellikle davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak, orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, dürüstlük ve tarafsızlık,²

* Yrd. Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

E posta: mehmet.demirtas@gop.edu.com.tr

¹ Topkaya, Arslan (2008). "Adalet Kavramı Bağlamında Aristoteles-Platon Karşılaştırması" *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6. s. 28.

² Çağrıncı, Mustafa, "Adalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (1988). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, C. 1. s. 341.

doğrunun, hakkın korunması; doğru olmanın öz belirtisi³ ve en geniş anlamıyla da hak sahibine hakkını tam olarak vermek⁴türünden tanımlamalar karşımıza çıkmaktadır.

Kavramlar aslında insanlığın ortak hafızalarıdır. Yüzyıllar boyunca yaşanan acıları, sevinçleri, hüznüleri, yapılan hataları, işlenen suçları ve diğer vakıaları ifade edebilen tasavvurlardır. Bu hususiyetten dolayı kavramların zihinlerde yerine oturtulması gerekir. Aksi halde bütün bir insanlık birikimi yanlış aktarılmış olur ki, böyle bir yanlışın üzerine medeniyet inşa edilemez.”⁵ Bu düşünceden hareketle diyebiliriz ki, felsefenin en önemli görevlerinden biri de kavramların daha iyi anlaşılmasına hizmet etmesidir. Kuşkusuz “adalet” kavramı öyle bir kavramdır ki içerisinde yukarıda ifade edilen fikirlerin hemen hemen hepsini barındırmaktadır. Bu kavram için insanlığın yaşamış olduğu bütün bir tarihsel tecrübeye şahit olmuştur desek herhalde yanlış olmaz. Böylesine önemli olan bir kavramı biz, bu çalışma boyunca konunun hukuki tarafıyla değil de daha çok ahlaki ve felsefi tarafıyla ele almaya çalışacağız. Bunu yaparken de daha çok Antik Yunan’ın en önemli filozoflarından Sokrates (M.Ö.469-399), Platon(M.Ö.427-347) ve Aristoteles’in (M.Ö.384-322) bu kavram hakkındaki düşüncelerinin İslam ahlak filozofları olarak bildiğimiz Farabi (M.S. 870-950), İbn Miskeveyh (M.S. 940-1030),Ebubekir Razi (M.S.865-925) ve Nasıreddin Tusî’ye (M.S.1201-1274) olan etkisini değerlendirmeye çalışacağız.

1. Antik Yunan Filozoflarına Göre Adalet Kavramı

Eski Yunan düşünürlerinde adalet düşüncesini çoğunlukla Sokrat öncesi ve sonrası diye ikiye ayırarak ele almamız gerekir. Çünkü Sokrat öncesi filozoflar daha çok âlemin menşei ve onda bir düzenin olup olmadığı hususuna yoğunlaşmışlardır. Bize göre bu düşünürlerden Aneximandros (M.Ö. 611-546), Herakletios (M.Ö. 533-475) ve Pythagoras (M.Ö. 590/580-500) ilahi düzenden bahsettikleri için onların bu fikirlerini adalet kavramı içinde değerlendirebiliriz. Mesela, Aneximandros’un âlemde bütün olup bitenleri ve orada hâkim olan süreci *aperion* dediği sonsuz, sınırsız ve mutlak bir metafizik ilkeye bağlaması ve bu ilkenin de her şeyi kapsadığı, tüm karşıtların ondan meydana geldiği ve ebedi hareket gereği ona döndüğü düşüncesi⁶ bize varlık sorununun bile adalet ile iç içe geçtiğini göstermektedir.Yine, Pythagoras, her şeyin sayıdan çıktığını ve yine ona döneceğini ifade ederken bir düzenden ve dengeden bahseder. Ayrıca o, insanın yapmış olduğu kötü fiillerinin karşılığını öldükten sonra ruhunun çok aşağı bir hayvanın ruhuna girerek ödeyeceğine vurgu yapar. Pythagoras’ın bu düşüncesibizihemen onun adalet düşüncesine verdiği öneme yöneltilir.

Diğer taraftan Herakleitos da varlık sorununu oluş ve yok oluştan ibaret görerek oluşun olmasını zıtların birliğinde görür. Ona göre zıtların birliği olmasaydı ne âlem ne de varlık olurdu. Nitekim filozofumuz, savaşı her şeyin babası olarak görür ve zıtların kavgasını hakkın ve adaletin ta kendisi olarak adlandırır.⁷Ayrıca Herakleitos, Tanrı’yı adil, iyi ve doğru olarak tanımlarkeninsanların ise iyi ve kötü konusunda farklılaştığını, hâlbuki var olan her şeyin tanrısal olduğu için doğru, iyi ve haklı olduğunu kabul etmek zorunda olduğumuzu ifade eder.⁸

1.1. Sokrates’in Adalet Anlayışı

Genel olarak felsefenin ve Batı felsefesinin, özel olarak da Yunan felsefesinin, hiç kuşku yok ki en kilit ismi Sokrates’tir. Çünkü o, otuz beş yaşından itibaren esas olarak felsefede bizzat kendisini yetiştirme yoluna girmiş ve “Atinalıları uyandırıp, onları hayatın anlamı ve onlar için iyi olan üzerine düşünmeye sevk etmek” diye ifade edilebilecek misyonunu, ahlaki bir reformcu olarak gerçekleştirme yoluna girmiştir.Bilindiği üzere Sokrates’in yaşadığı dönemde felsefenin ilgi alanı Sofistlerle birlikte tabiattan insana doğru kaymıştı. Artık bu dönemde evrenin menşei sorunu ya da evrenin düzeninin olup olmaması meselesine değil, insanın mutlu olmak için ne yapması gerektiği üzerine odaklanılmıştı. Öyle ki Sokrates, diyalog ve felsefi tartışmalarıyla insanlara ruhlarına özen göstermeleri gerektiğini, onların adalet, erdem, bilgelik gibi en iyi bilmeleri gereken konularda derin bir bilgisizlik içinde olduklarını kendilerine göstermeye çalışmıştır.⁹

Sokrates’in ahlak kavramları üzerine düşüncelerini “Menon” diyalogunda olduğu gibi, Platon’un “Devlet” inin 1. kitabında ve “Gorgias” adlı diyalogda da görmekteyiz. Sokrates’e göre eğer bir kişi iyi ve doğru bir insansa erdem yolunu tutmakla o kişiye hiçbir zarar olmaz. Çünkü Sokrates, genel olarak adaleti bireysel bir erdem olarak ele almaktadır. Bu doğrultuda o, doğruluk, iyilik, ahlak ve adaletin yasalara

³ Akarsu, Bedia (1987). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 6. Baskı, s. 17.

⁴ Saruhan, M. Selim (2013). *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Ankara, Grafiker Yayınları, s. 208.

⁵ Kılınç, Bilal (2013). “Kendi Kendini Açıklayan Bir Kavram: Adalet”, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler Dergisi*, S. 4, s. 29.

⁶ Erdem, Hüsameddin (2000). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Konya, Hü-Er Yayınları, 4. Baskı, s. 85.

⁷ Erdem (2000). s. 112.

⁸ Erdem (2000). s. 122.

⁹ Cevizci,Ahmet (2012). *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Say Yayınları, 4. Baskı, s. 71.

uyumla sağlanabileceğini, ayrıca bilgi ve düşüncenin hem ahlakın hem de adaletin temeli olduğunu ifade eder. Adaleti iyi olanı kötü olandan ayırma bilgisi olarak tanımlayan filozofumuz, bu bilginin de hukuk duygusu şeklinde, insanların vicdanlarında yer aldığına işaret eder. İşte insanların vicdanlarında tanrısal bir ses gibi var olan adalet, Sokrates için insanlara neyin doğru neyin yanlış olduğunu bildirir. Kişiye düşen görev ise adaletli olmak için bu sesi dinlemesi gerektirir.¹⁰

Yani, filozofumuz için erdem ona sahip olanlara bir tanrı vergisidir, akılla ilgisi yoktur.¹¹ Akılla ilgili olsaydı akli olan herkesin erdemli olması gerekirdi. Burada şunu söylemek mümkündür ki, Sokrates erdemini öğretilip öğretilmeyeceği sorununu ortaya koyarak ilk kez erdem ve onunla birlikte ahlakı bir sorun haline getirmiştir.¹² Bu bağlamda Sokrates'e göre erdem, insana kendisine özgü ve uygun olanı seçme imkânı verdiği gibi kendini gerçekleştirme imkânını da verir.¹³

Aynı zamanda Sokrates'in sofistlere karşı başlatmış olduğu erdem tartışmasının adaletle de ilişkisi vardır. Çünkü o, bilindiği üzere erdemi bilgi olarak tanımlamıştı. Onun bu bilgi anlayışı insanın kendini bilmesi ve doğada zararlı şeylere karşı kendince bazı koruyucu tedbirler almasını gerektiriyordu. Mesela, Antik Yunan site devletinin en önemli özelliklerinden biri de iyi insan olmanın iyi yurttaş olmakla aynı anlam gelmesiydi. Bu da haliyle iyi yurttaş olan bir kimsenin adil, ölçülü ve bilge sıfatlarına sahip olduğu anlamına gelmekteydi. Hatta Sokrates, kendisiyle ilgili mahkemede yapılan yargılamada çocuklarının büyüdüklerinde erdemden çok zenginliğe ya da herhangi bir şeye düşkünlük göstermeleri halinde, kendisinin Atinalıları bu konuda nasıl uyardıysa, çocuklarının da aynı şekilde Atinalılarca uyarılıp cezalandırılmasını istemiştir.¹⁴ Bu da gösteriyor ki Sokrates için insanı erdemli kılan şey, onun aklını doğru kullanmasıyla alakalıdır.¹⁵ Bir bakıma Sokrates'in yapmaya çalıştığı şey insanın aklını doğru kullanarak erdemliliğe ulaşacağına inanması ve erdem ile akıl arasında sıkı bir bağ kurmasıdır.

1.2. Platon'un Adalet Anlayışı

Bir erdem abidesi olarak bildiğimiz Sokrates, ardında Antikçağ felsefesinin sistem kurucu ilk filozofu olan Platon'u yetiştirmiştir. Sistemli düşünceye geçişle birlikte ahlaki konular, özellikle "erdem"¹⁶ tartışmasının çok ileri boyutu Platon'dan itibaren farklı bir yöne doğru evrilmiştir. Çünkü Platon, bir filozof olarak düşüncelerini belli bir sistem içerisinde ele aldığı için "adalet" kavramına da bu bakış açısıyla bakmıştır. Öyle ki adalet kavramından çok bahseden ve bu konuya eserlerinde en fazla yer veren kişi Platon'dur, desek yeridir. Bunun sebebi muhtemelen, Sokrates'in devrin iktidarına sahip olan demokratlarca hiç hak etmediği halde haksız bir şekilde idam edilmesi olabilir. Kuşkusuz bu olay Platon'u çok etkilemiş ve kalbinde derin yaralar açmıştı. Bu duygulardan hareketle Platon, insanda vicdan denen bir sesin de olduğunu düşünerek devlette olmazsa olmaz ana unsurun "adalet" olması gerektiğine kanaat getirmiştir. Hatta devlet felsefesini oluştururken "adalet" düşüncesinden hareketle yönetim anlayışını belirlemiştir. Bu bağlamda onun *Devlet* adlı eserine dikkatlice baktığımızda baştan aşağı neredeyse eserin üçte birinin adalet kavramı esas alınarak insanların mutlu olması için nasıl bir devlet yönetimi olmalıdır? sorusuna cevap arayışı içinde olduğunu görürüz. Hatta Platon, bu düşüncesini sırf kendisi için isteyebileceğimiz maddi, manevi en üst bir değer var mıdır? türünden bir soruyla yeni bir tartışma başlatmıştır.¹⁷ Ayrıca Platon, bu düşünceden hareketle adaletin özünün ne olduğunu bilmeden yani onun bir yetenek mi beceri mi olup olmadığına karar vermeden ona sahip olanın gerçekten mutlu olup olamayacağını nereden bileceğiz? Diyerek, adaletle nasıl bakmamız gerektiği ile ilgili farklı bir yaklaşım da bizlere sunmuştur.¹⁸

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere insanların adalet arayışları her daim var olmuştur, bundan Platon da müstağni değildir. Çünkü onun yaşamında her zaman bir adalet sorunu var olmuştur. O, insan yaşamının ahlaki boyutunun önemini hocası Sokrates'te görmüştü. Bu nedenle onun kaygısı insanca, hakça bir yaşama düzeni için ahlaki sorunlara çözüm bulmak gerektiğinin bilincinde olunulması gerektiğinin farkında olan ve bu kaygının giderilmesi için de doğru bir yönetim, doğru bir toplumsal düzenleme için adalet üzerine düşünmek gerektiğinin ve onu tesis etmenin gerekliliğine inanmaktaydı.¹⁹ Çok açık bir biçimde şunu söylemek gerekir ki Platon, adaleti; "cesaret, bilgelik ve kendine hâkim olma erdemleriyle

¹⁰ Karagöz, Yıldız (2002). "Liberal Öğretide Adalet, Hak ve Özgürlük", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, C. 26. s. 267.

¹¹ Eflatun (1942). *Menon*, Çev. Adnan Cemgil, Ankara, Maarif Matbaası, s. 70.

¹² Vorlander, Karl. (2008). *Felsefe Tarihi*, İstanbul, İz yayıncılık, 2. Baskı, s. 92.

¹³ Cevizci, Ahmet (2002), *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, Paradigma Yayınları, 5. Baskı. S. 368.

¹⁴ Platon (2014). *Sokrates'in Savunması*, çev. Füsün Dikmen, Ankara, Tutku Yayınevi, s. 53.

¹⁵ Cüneyt Kaya (2009). "Sokrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 37. s. 353.

¹⁶ **Erdem:** Her zaman ve sürekli olarak iyi olma eğilimi, iyi ve doğru eylemlerde bulunmaya yatkın olma durumu. Cevizci (2002), s. 368.

¹⁷ Platon (2006). *Devlet*, çev. Cenk Saraçoğlu-Veyssel Atayman, Bordo-Siyah Yayınları (357b-d,358a-c), s. 148-149.

¹⁸ Platon (2006). 354c.

¹⁹ Topkaya (2008). s. 28.

birlikte en önemli erdem olarak görür ve onu bir uyum olarak düşünür. Onun bu uyumdan kastı, hem toplumsal sınıfların barış içinde yaşaması, hem de bireyin kendisine karşı adaletli olması şeklinde tezahür eder.²⁰Görüldüğü üzere adalet daha hem siyasetin hem de ahlakın konusu olarak değerlendirilir. Çünkü eğer toplumda bir düzen olacaksa bu mutlaka siyaset sayesinde olmalıdır. Aynı şekilde insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde en fazla ihtiyaç duydukları şey yine adalettir. Kuşkusuz adalet duygusu olmasa ya da eksik olsa bu insanları bir arada ne tutabilir ki. Platon'un katı sınıf ayrımı yani, her sınıfı kendi içine hapsetme düşüncesi,sınıflar arası geçişin olanaksızlığı ve sınıfların birbirlerinin işine karışmaması, yöneticilerinin de filozoflar olması bir anlamda Platon için adaletin sağlanmasına giden yolda olmazsa olmaz bir ilkedir.

Diğer taraftan Platon'un adalet kavramına yüklediği anlam adaletsizlikten yola çıkılarak ancak adalete ulaşılacağı yönündedir. Filozofumuz, adaletsizliği haksızlık olarak görme eğiliminde olduğu için adaleti de hakka uygunluk biçiminde anlamaktadır.Öyle ki Platon,“Devlet” adlı eserinde çoğu bölümleri ideal bir devletin incelenmesine ayırsa da diyalogun asıl konusunu “adalet” tartışmasına ayırmıştır. Bu bağlamda Platon için iyi bir devlet düzeni herkesin ortak iyiliğini dikkate alması gereken bir düzen olmalıdır. Ayrıca onun düşündüğü ideal devletteadalet herkesin lehine veiyiliğineolacak şekilde tezahür etmelidir.²¹Kuşkusuz adaletin gerçekleştiği bir toplumda birlik duygusu güçlü olur ve bu da toplumu refaha götürür. Adalet, insanlar arasında sevgi, beraberlik, dostluk ve sağduyuyu geliştirirken; adaletsizlik, toplumda nefrete ve savaşa sebep olur.²²

Öte yandan, Platon'a göre adalet sadece toplumda ve devlette tezahür eden bir şey değildir. Her şeyden önce adalet dört temel erdemlerin iffet, şecaat ve hikmetinen başında gelir. Bu dört temel erdemi kendisine şiar edinen filozofumuz,adalet kavramını tersinden hareketle yukarıda da ifade ettiğimiz üzere adaletsizlik kavramından yola çıkarak açıklamanın daha doğru olacağı kanaatindedir.²³Çünkü adaletin özü ve yol açtığı sonuçlar ile adaletsizliğin insan ruhunda meydana getirdiği çok değişik duygular söz konusudur. Yani bir insana adil diyebilmemiz için o kişinin iyi ideasına yönelik eylemlerde bulunması gerekir. Mesela, bir kimsenin filozof olması için ne kadar bir çaba ve düşünce etkinliği içinde bulunması gerekiyorsa onun ruhi yönden dürtülerini, isteklerini, biyolojik yönünü bastırıp denetlemesi, ölçülü ve akıllı olması da o kadar önemlidir. Kişi bu yolda korkmadan, sabırla ve kararlılıkla gitmelidir. Bu bağlamda Platon; akıllılık, zekilik, bilgelik, ölçülülük ve cesareti adaletin ön koşulu olarak görür. Öyle ki Platon, insan ruhunun birlikteliğinin de adalet erdemiyle üst noktaya erişeceğine inanır. Filozofumuza göre ruhun üç temel gücü olan düşünme, arzu ve öfkesifatları adalet erdeminin gerçekleşmesine ön hazırlıktır. Yani bu üç sıfat bir kişide varsa o kimsede adalet te vardır, denilir. Platon,adaleti aslında insanın dış dünyasından ziyade iç dünyasıylaalakalı görür. O, düşüncelerini şöyle açıklar: “Adil bir insan iç dünyasını düzene koyar, kendisinehâkim olmayı ve kendisiyle barışık olmasını bilir. Müzikteki pes, tiz, orta ve ara perdelerin birbirleriyle uyum içinde olması gibi ruhun üç bölümünü birbirine bağlayarak ve bunların uyumlu bir biçimde işlemelerini mümkün kılarak insanı çokluğun karmaşasından kurtarır ve onun farklı özelliklerinin hepsini ölçülü ve ahenkli, tek bir insan kişiliğinde eritir, bütünlüştür.”²⁴

İşte Platon bu düşüncesiyle yani ruhun bu üç kısmının birbirleriyle çekişmesi, kavgası, birbirlerinin işlerine karışması gibi durumları nedeniyle bunların akla tabi olmaktan çıkıp, birbirlerine egemen olma düşüncesiyle hareket ettikleri için adaletsizliğin ortaya çıktığına inanır. Bundan dolayı Platon“adaleti” ruhta yöneltme ile itaat etme arasındaki doğal ilişkiyi kuran bir özellik; adaletsizliği ise ruhun her bir bölümü arasında bu dengenin bozulması şeklinde ifade eder.²⁵ Bu anlamda Platon'un kurduğu ruh-beden ilişkisindeki benzerlik önemlidir. Çünkü beden için organların doğru etkinliği ve birlik halinde işleyişinin yarattığı sağlık neyse, ruhun parçalarının kendi işlevlerini yerine getirmelerinin sonucu olan mutluluk da ruh için o dur. Diğer bir deyişleinsan bedenine iyi bakarsa sağlıklı olur, ruhi yönden kendisiyle barışık olursa da mutluluğu elde eder. Mesela; iyi, adil veya mutlu bir insan, tıpkı bir hekim gibi organizma ya da ruhun parçalarının uyumlu işbirliğini hayata geçirecek şekilde organize edebilen, psikolojik ahenge erişmiş bir insandır. AslındaPlaton, adaleti en iyi ile en kötü arasında orta bir yol yani, cezalandırılmayacağından emin bir şekilde haksızlık yapmak ile hiçbir şekilde öcünü alamadan haksızlığa maruz kalmak arasında bir

²⁰ Gündoğan, Ali Osman (2003). *Hak ve Adalet*, 9-11 Ekim tarihlerinde Muğla Üniversitesi'nde düzenlenen “Adalet” konulu sempozyumda sunulan bildiridir. www.aliosmangundogan.com/PDF/erişim_tarihi_17.02.2016.

²¹ Ceylan, Tuncay (2006).“Siyaset Felsefesinin temel Problemlerinden Biri ve Birlikte Yaşamın Koşulu Olan Adalet (Platon)”,*KKEFDİ*, Sayı, 14, s. 165.

²² Platon (2006). 351d.

²³Platon (2006). 433 c-e

²⁴ Platon (2006). 433 c-e.

²⁵ Platon (2006).s. 151.

durum olarak görür.²⁶Bu ifadelerden anlaşılıyor ki adalet, kendi başına bir nesne değil, bilakis haksızlık yapanın cezasını alması, haklı olanın da hakkını almasıdır. Gerçekten de adalet “hak ve hakkaniyet” kavramı esas alınmadan tam olarak ne anlaşılabilir ne de gerçekleşebilir.

Genel olarak buraya kadar adalet kavramıyla ortaya koymaya çalıştığımız şey, Platon’un bireyin kendisinde var olan adalet anlayışını nasıl anladığına yönelik bir değerlendirmeydi. Ancak Platon’a göre adalet daha öncede ifade edildiği üzere sadece bireyde gerçekleşen bir durum değil, bilakis bireyde olduğundan daha fazla devlette gerçekleşmesi gereken bir erdemdir. Platon, *Devlet* adlı eserinde hayal ettiği devlet düzeninde adaletin nasıl uygulanacağı problemi üzerinde durur. O, kendisi tarafından ortaya atılan devlet modelinin mükemmel olduğu inancındadır ve bu devletin en önemli özelliğinin *debilgelik, cesaret, ölçülülük ve adalet* olduğuna inanır.²⁷ Devlette *bilgelik* filozoflara, *cesaret* savaşçılara, *ölçülülük* ise halka karşılık gelmektedir.²⁸ Platon buradan genel bir adalet tanımına ulaşır. O da “herkesin kendi üzerine düşeni yapması ve kendi payına sahip olmasıdır”²⁹. Platon bu tanımın olumsuz biçimini de adaletsizlik olarak görür. Filozofumuzun adalet tanımında insan ruhuna dikkat çekmesinin sebebi bir bakıma ruhun kendi içinde sahip olduğu ölçülülük ve adaletle toplumda ve devlette kurulmak istenen düzen arasında bir paralelliğin olmasıdır.³⁰ O, bu düşüncesiyle aslında devleti büyük bir insan, insanı ise küçük bir devlet, adaleti de hayatın devamını sağlayan bir güç olarak görmektedir. Bu en yüksek erdem olan adalet erdeminin ortaya çıkabilmesi için diğer üç erdemin (iffet, şecaat, hikmet) işlenmesi gerekir. Bunun işleneceği yer de sınıflı bir toplum olan devlettir.³¹ Kısacası Platon için adalet hem kişisel hem de sosyal bir erdem olmalıdır ki, hem bireyde hem de toplumda gerçekleşsin.³² Çünkü Platon’a göre birey olarak insanın mutluluğu tam olarak toplumda gerçekleşir, toplumun mutluluğu da gerçek manada devlette tahakkuk eder. Burada aklımıza hemen şu soru gelmiyor değil, Platon’un zihninde kurguladığı devlette amaç nedir? Bize öyle geliyor ki bu sorunun cevabını filozofumuz bütün toplumun içinde yaşadığı devlette elden geldiğince büyük bir mutluluğu yaşaması şeklinde olurdu. Bir bakıma onun devleti herkesin mutluluğunu düşünmek zorundadır. Platon’da bunun gerçekleşmesini her şeyden önce adaletin tecessümünde bulur.³³

Öte yandan bir diğer önemli nokta ise Platon’a göre yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu dört temel erdeme insanların kendi yaşamlarında nasıl yer verecekleri hususudur. Bu önemli hususu Ahmet Cevizci’nin şu sözleri sanırım çok daha iyi açıklamaktadır: “İnsanların çoğunluğu bu dört temel erdemi (iffet, şecaat, hikmet ve adalet) hayatına dâhil edip manevi bir ahengi gerçekleştirebilecek yani mağaradan dışarı çıkabilecek durumda değillerdi. Öyle ki bu insanlar, hayatlarını anlamlı ve tutarlı bir biçimde planlayabilecek durumda olmadıkları gibi bir de hep arzularıyla hareket eden kimselerdi. Bundan dolayı onlar için orantı, düzen ve ahenk düşüncesi kafalarında tam oturmuş kavramlar değildi. Böyle olunca da yaşamlarını arzularının oligarşik yönetim altında tüketen bu insanlarda ahlaki utanç ve edep duygusu tamamen körelmiş olup, bir davranışı salt arzulan hedepleri, istenen amaçları sağladığı ölçüde ahlaki ve değerli bir davranış olarak nitelerler.”³⁴

Bu düşüncelerden anlaşıldığı üzere kuşkusuz Platon, bu tip bireylerden oluşan toplumun bozuk ve hastalıklı bir toplum olduğuna inanır. Yani bu insanları tek kişinin ikna ederek erdemli hale getirmesi mümkün değildir. Dolayısıyla yapılması gereken politik bir düzende sıkı ve sağlam bir eğitimle onlara erdem ve doğruların öğretilmesidir. Bu da ancak filozofların yönettiği adil bir politik düzende verilecek sağlam bir eğitim yoluyla olur. Eğer bu yapılırsa yani bu insanlar böyle bir eğitimden geçirilirse ölçülülük, basiret ve psikolojik ahengin önemi onlara öğretilirse onlar akıllarını tarafsız, ya da tutucu bir şekilde kullanmaz; bilakis ruh bütünlüklerini sağlayarak akıllarında daha iyi kullanırlar.³⁵ Son tahlilde Platon’un bu ideal devletinde yer verdiği adaletin reel hayatta ne ölçüde bir gerçekliğe sahip olduğu daima tartışıla gelen bir konudur.

1. 3. Aristoteles’in Adalet Anlayışı

İlkçağın sistem kurucu filozoflarından bir diğeri de Platon’un öğrencisi Aristoteles’tir. Aristoteles erdemlerin en önemlisi olan adaleti, çoğunlukla *Nikomakhos’a Etik* adlı eserinde işlemiştir. Aristoteles için

²⁶ Cevizci, Ahmet (2012). *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Say Yayınları, 4. Baskı, s. 103.

²⁷ Platon (2006). 427d,-428a.

²⁸ Platon (2006). 433a.

²⁹ Platon (2006). 333d-e.

³⁰ Topkaya (2008). s. 31

³¹ H. Ömer Özden-Osman Elmalı, “(2013). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, İstanbul, Arı Sanat Yayınevi, 3. Baskı, ss. 129- 132.

³² Alexis Bertrand (2001). *Ahlak Felsefesi*, Çev. Salih Zeki, Sad. Hayrani Altıntaş, Ankara, Akçağ Yayınevi, 2. Baskı, s. 41.

³³ Kılıç, Recep (1996). *Ahlakın Dinî Temeli*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 8.

³⁴ Cevizci, Ahmet (2014). *Ahlak Felsefesi*, İstanbul, Say Yayınları, s. 163.

³⁵ Cevizci (2014). s. 163.

erdem,ahlâkın amacını oluşturur ve mutluluğun kazanılması için yegâne vasıta.Yaniinsanın fonksiyonunu en iyi biçimde yerine getirme halidir erdem.³⁶Çünkü mutluluk erdeme uygun bir davranış sergilemekten ibarettir.³⁷

Aristoteles'in erdem hakkındaki düşünceleri, adalet görüşüyle de paralellik arz eder. O, adalet hakkındaki düşüncelerini çoğunlukla yukarıda bahsi geçen eserinin beşincikitabında ele alır. Aristoteles bu bahiste, adalet düşüncesini adaletsizlikten yola çıkarak açıklamaya çalışır. Ona göre erdem zaten orta yol ve bizzat adalet de en önemli erdemlerden biri olduğu için onda da orta yol esastır. Aristoteles için adalet somut olarak bir başkasıyla ilişki de ortaya çıkar ve o öyle bir erdemdir ki,erdemlerin en önemlisi hatta bütün erdemleri kendinde toplayandır.Bu bağlamda adalet kendi amacını kendi içinde taşıyan bir erdemdir denilse yanlış olmaz. Çünkü bu erdeme sahip olan yalnızca kendi kendisiyle değil, başkasıyla ilgili olduğu zaman kendini gösterir. Nitekim birçok insan kendiözel işlerinde kendisini çok adil biri olarak görebilir, ama bu adalet erdemi kişinin başkalarıyla olan iş ve ilişkilerinde kendini belli eder. Bu bizim bir kimsenin adalet sıfatına sahip olup olmamasını ötekiyle olan ilişkisinde gözlemleyebileceğimiz anlamına gelir.³⁸

Aristoteles, adaleti erdemlerin, adaletsizliği ise kötülüğün bütünü olarak tanımlar. Zira kötülük haksızlıkla birlikte ortaya çıkar. Bu durumda ortaya çıkan ve başkasına zarar vererek oluşan durumun adına da adaletsizlik denir.Dikkat edilirse burada Aristoteles ne adaleti erdemnin bir parçası, ne de adaletsizliği kötülüğün bir parçası olarak görür.Ona göre adaletsiz kişi eşitliği gözetmeyen kişidir. Haksızlık ise bilindiği üzere eşit davranmamakla alakalı bir durumdur. Nitekim biz, bir yerde daha çok ve daha az bir şeyin olduğunu söylersek eğer, orada adalet arayışına girmişiz demektir. Buradan da anlaşılıyor ki filozofumuz için adaletsizlik eşitliksiz ise, adil olan da eşitlik.³⁹Bu noktada adaletle ilgili olarak belki de şunu söylemekgerekir ki adalet, ne mutlak eşitsizlikten ne de mutlak eşitlikten geçer. Bilakis o, her insanın gereksinimi doğrultusunda ortak iyiyi göz önüne alarak ve bunu gerçekleştirecek bir biçimde düzenlenmelidir.⁴⁰Demek kiadaletin olmazsa olmazı eşitlik ve herkes için ortak iyinin gerçekleştirilmesidir.

Aristoteles için özellikle ortacı ahlak ve adalet anlayışının kurucu düşünürü diyebiliriz. Çünkü o, ifrat ve tefritten kaçınarak hikmeti ve adaleti bulmayı önerir. Aristoteles'in erdemle ilgili orta anlayışı felsefe tarihinde "altın orta", İslam ahlâkında "itidal"⁴¹ şeklinde ifade edilmiştir.Ayrıca adalet kavramını filozofumuz sadece erdem ekseninde ele alarak tanımlamaz.Zira Aristoteles' e göre adalet aynı zamanda yasaya uygun olan ve eşitliği gözetende; adaletsizlik ise yasaya aykırı olup eşitliği gözetmeyende ortaya çıkar. Bu yasaya uymayan şeyin adaletsiz, yasaya uyanın ise adil olduğu anlamına gelir. Bu düşünce insanlarda hemen yasal olan şeylerin bir anlamda haklı şeyler olduğu düşüncesini çağırıştır.⁴² Yasalar ise herkes için yapıldığından herkesin ortak yararı gözetilir ve bir anlamda onda toplumun mutluluğu amaçlandığından mümkün mertbe adaletin sağlanması amaçlanır. Buradan çıkan doğal sonuç ise "adalet" kavramıyla "yasanın adaleti" kavramının anlam bakımından eşitlenmesidir.

Aristoteles 'in orta yolcu ahlak anlayışına ek olarak adaleti ikiye ayırarak incelediği bilgisini ilave etmek gerekir. Birincisi, ya liyakate göre mal ve bağışların bölünmesi (şereflerin ve maddi faydaların dağıtılması). ikincisi ise hukuki davranışlarda cezalandırmaya dayalı işlerde hile ve kısıstan ibarettir.⁴³Bölüşürücü adalet dediğimiz bu adalet türü daha çok toplumda malların, statülerin bölüşülmesi süreciyle alakalıdır. Bölüşürücü adalette adalet, orta durumdur. Bu da oransallığı ifade eder. Nasıl haksız kişi tarafgir kişi ise adaletsiz durum da eşitliksizliktir. Buna göre eşitsizliğin eşitlik noktası olmalıdır. Yani eşitsizlikte ya çokluk ya da yetersizlik varsa çokluk ve yetersizliğin olmadığı bir eşitlik durumu vardır. Eşitlik oranlarla bağlantılı bir şeydir. Aristo bölüşürücü adaleti bir taraftan matematik ve geometri gibi soyut ilişkilere, diğer taraftan ticari faaliyetler gibi somut ilişkilere atf yaparak temellendirir. Hareket noktası geometrik unsurlardaki eşitlikdir. Aristoteles'in eşitlik konusundaki görüşleriyöyledir: "*Eşitlik nasıl fazla ve eksiklikten arınma ve bir orta terim olma ise adalet de ifrat ve tefritten arınma olarak bir orta durumdur. Eşit olan en azından iki şeyi içerir. Eşitlik ya iki şey arasında olur ya da iki kişi arasında. Bu nedenle adalet için en az dört unsur gereklidir; iki kişi ve kişilerle ilgili iki şey. Buna göre adalet için kişiler ve şeyler arasında eşitlik olması gerekir.*

³⁶ Çetinkaya, Bayram Ali (2011). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, İstanbul, İnsan Yayınları, s. 208.

³⁷ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* (2014).çev. Saffet Babür,Ankara, BilgeSu Yayıncılık, s. 21.

³⁸ Aristoteles (2014).s. 92.

³⁹ Aristoteles (2014).s. 95.

⁴⁰ Erkızan-H. Nur- Çüçen, A. Kadir (2013). *Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi*, Ankara, Sentez Yayıncılık, s. 156.

⁴¹ Türkeri, Mehmet (2005). "Aristoteles'in Etiğinde Nefsine Hâkim Olma ve Erdemle İlişkisi", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXI, s. 87.

⁴² Aristoteles (2014).s. 92.

⁴³ Karl Vorlander (2008). *Felsefe Tarihi*, İstanbul, İz Yayıncılık, s. 156.

Kişiler eşit olmazlarsa eşit şeylere sahip olamazlar. Bu durumda ya eşit olan kişilere eşit olmayan şeyler tahsis edilir; ya da eşit olmayan kişilere eşit şeyler tahsis edilir. Her iki durum da adaletsizliktir ve kişiler arasında çatışmalar ve anlaşmazlıklara yol açar. Bu durumda adalet oransaldır. Adaletsizlik ise oransala aykırı değildir. Adaletsizlik ya oranın çok olması ya da az olmasıdır. Orandan daha fazlasına sahip olan kişi haksız kazanç elde etmiş olur, azına sahip olan kişi hakkından mahrum olmuş olur. Kötülüğün azı, çoğuna göre iyi, iyiliğin çoğu azına göre iyidir. Diğer İşlemlerde adalet yukarıda değinildiği gibi özel adalet: karşılıklı rıza ile gerçekleştirilen ve tek taraflı rıza ile gerçekleştirilen işlemlerde de söz konusudur. Birincisi: alım-satım, kiralama, borç alma-verme, ipotek, hibe vs. işlemlerdir. İkincisi ise biri şiddetsiz, diğeri şiddetle yapılan tek taraflı işlemlerdir. Şiddete başvurmadan yapılanlar hırsızlık, gasp, zina, başkasının kölesini ayartmak, yalancı şahitlik gibi eylemlerdir. Buna göre adalet orta yoldur; yani yargı sonunda ortada ne kazanan ne de kaybeden kalır. Burada iyi ve kötülüğün azlığı çokluğu da önemlidir. Azı kötü olan, çoğu kötü olana karşı daha iyi, azı iyi olan çoğu iyi olana karşı daha kötüdür. O zaman adalet bir orta yol olarak taraflar için fazla ve eksik kalmadığı bir eşitlik durumundan ibarettir.”⁴⁴

Öte yandan siyasal anlamda adalet ise özgür ve eşit olarak kendi kendine yeterli olan bir toplumda ortak hayatı paylaşanlar arasında söz konusu olur. Gerek oransal, gerek aritmetik adaletin söz konusu olmadığı durumda birbiriyle ilişkilerin mevcut olduğu siyasal toplum da söz konusu olmaz. Aristoteles için adalet, yasanın onayladığı şeydir ve yasa da haksızlığa maruz kalanlar için vardır. Bu anlamda adalet hak ve haksızlık hakkında bir yargıda bulunmadır. Adaletsizliğin olduğu yerde haksızlık yapma söz konusudur. Bu, kişinin faydalı şeylerde kendi nefesine daha fazla, olumsuz şeylerde olması gerekenden daha az tahsis etmesidir. İşte bundan dolayı büyük düşünür Aristoteles yönetimde kişilerin değil, yasanın esas olması gerektiğine kanaat getirir. Çünkü bu bölüşümün kendisine bırakılması durumunda kişi, bu tahsisi kendi nefisini önceleyerek yapar ve sonunda tiran olur. Oysa yönetici adaleti ve eşitliği güvence altına alan kişidir, yani bir bakıma hakkın koruyucusudur. Ancak tam bu noktada Aristoteles’in en büyük endişesi yöneticilerin adaletli davranmalarından dolayı hiçbir kazançlarının olmamasıdır. Ona göre eğer yöneticiler herhangi bir olayda hakkından fazla kendisine tahsiste bulunursa o zaman hiçbir şekilde bu kişi adaletli davranmamış demektir. Bu durum bu yöneticilerin yönettiği insanların hizmetkârı ve adaletin başkalarına iyilik yapmak olduğu felsefesini anlamadıkları anlamına gelir. Zaten yöneticiler yöneticilik yaptığı için onlara mükâfat olarak onur ve imtiyaz verilir. Bunlarla yetinmeyip daha fazlası isteyenler isetam anlamıyla zalim olur.⁴⁵

Görülüyor ki filozofumuz için adalet ve adaletsizlik gibi kavramlar bir insanın onu isteyerek ya da istemeyerek yapmasıyla alakalı bir durumdur. İsteyerek haksızlık yapan bir kimse kınanır, istemeyerek yapan ise hata işlemiş olur. Böyle davranan biri ise diğerinden farklıdır. Çünkü istemeyerek zarar verenin zararı kötülüğünden ileri gelmez, eğer kötülüğünden kaynaklansaydı o zaman adaletsizlik söz konusu olurdu.⁴⁶ Yani, biz bir kimsenin bir suç işlediğini düşündüğümüzde onun özgür olması gerektiğini kabul etmemiz gerekir. Çünkü ancak özgür olan kimse bir eylemi yapma veya terk etme seçeneğine sahip olan kişidir. Bu da suç kavramının özgürlük olmadan düşünülemeyeceği anlamına gelir⁴⁷ ve kendimizi özgür olarak kabul edersek ancak bu buyruğun olanaklı olduğunu yani bizim için geçerli olduğunu kavrayabiliriz ve özgürlük olmasa ahlak yasası da olmaz.⁴⁸

Sonuç olarak Aristoteles’in adalet teorisi sadece yaşadığı çağı değil, kendisinden sonra gelen çağları da derinden etkilemiştir. Çünkü filozofumuzun kendi deyimiyle, “Ne güneşin doğuşu ne de batışı adalet kadar hayranlık vericidir”⁴⁹ işte bu düşünceler ekseninde seküler ve dindar haliyle batı dünyası ve İslam dünyası Aristoteles’in adalet teorisi etrafında birleşmiş, aynı paradigmayı paylaşmıştır. İslam dünyasında hem teologlar hem de filozoflar Aristoteles’ten en fazla etkilenen kesim olmuştur.

2. İslam Filozoflarına Göre Adalet Kavramı

İslam ahlakı asıl kaynağı Kur’an olan ve onun ışığında oluşmuş sünnetle başlar. Bu iki kaynak bilindiği üzere dinî ve dünyevi hayatın genel hatlarını belirlemiş ve insana ne yapması gerektiği ya da nasıl yaşaması gerektiği hususunda bir dizi kurallar sunmuştur. Yunan filozoflarından farklı olarak Müslüman filozofların ahlakla ilgili düşünceleri tabiatıyla içinde yaşadığı dinin yansımalarını taşımaktadır. Yani Müslüman filozofların ahlak anlayışlarının Kur’an ve Hadis perspektifinden çok ta uzak olduğunu düşünemeyiz. Ancak Müslüman filozoflar, ahlak anlayışlarını ve onun etrafında oluşan erdemleri ortaya

⁴⁴ Aristoteles (2014). ss. 96-97.

⁴⁵ Aristoteles (2014). s. 104.

⁴⁶ Aristoteles (2014).s. 105.

⁴⁷ Çilingir, Lokman (2003). *Ahlak Felsefesine Giriş*, Ankara, Elis Yayınları, s. 15.

⁴⁸ Akarsu, Bedia (1999). *Immanuel Kant’ın Ahlak Felsefesi*, İstanbul, İnkılap Yayınevi, 4. Baskı, ss. 76-77.

⁴⁹ Aristoteles (2014).s. 115.

koyarken sadece kendi din anlayışlarına dayanmamışlar, bilakis aklın verilerini de kullanarak rasyonalist diyebileceğimiz bir ahlak düşüncesini kendilerine rehber edinmişlerdir.

İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an'a baktığımızda pek çok yerde adalet kavramı üzerinde durulduğu görülmektedir. Kuran'da adalet kavramı, Allah'ın hükümleri ve emirleri, insanlar arasındaki ilişkilerde şahitlik, insanların birbirleri hakkındaki hükümleri ve yetimler gibi konularda pek çok defa kullanılmıştır.⁵⁰Bu kavramla ilgili olarak ifade edebileceğimiz, Kur'an'da zikredilen "orta bir ümmet" kavramı da İslam filozofları tarafından çok önemsenmiştir. Zira Kuran'da "Böylece biz sizi, insanlara şahit ve örnek olmanız için "orta bir ümmet" kıldık"⁵¹ şeklindeki ayetteki "orta" kavramını adalet kavramının bir açılımı olarak düşünebiliriz.

Diğer taraftan Kur'an, iyiliğin de kötülüğün de zerre kadarının bile önemli olduğunu belirtir ve her ikisinin de karşılığının hem bu dünyada hem de ahirette görüleceğini belirterek ahlaki erdemler ve eylemler için sarsılmaz bir temel, sağlam bir gerekçe, çok güçlü bir motivasyon sağlar. Zilzal sûresinde de ifade edildiği üzere "Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür, kim de zerre kadar kötülük yapmışsa karşılığını görür." Buradan da anlaşılmalıdır ki Kur'an'da birçok fazilet bize tavsiye edilmektedir. Nitekim erdem ve erdemsizliklerin birlikte verildiği ayetler de vardır. Mesela, Nahl Suresi 90. Ayette "Allah şüphesiz adaleti, iyilik yapmayı, yakınlara bakmayı emreder; hayâsızlığı, fenalığı ve haddi aşmayı yasak eder. Tutasınız diye size öğüt verir." buyrulmuştur.

Bütün bu ayetlerden açıkça anlaşıldığı üzere aslında Kur'an'ın tabiri caizse bütün derdi, insanlar arasında adaletin sağlanması istemesidir. Çünkü Kur'an'da hak ve adaletin mutlaklığı öylesine vurgulanmıştır ki, bizzat Allah'ın ahirette hiçbir haksızlığa yer vermeyeceği ve adaletle hükmedeceği belirtilmiştir: "Kıyamet günü doğru teraziler kurarız; hiçbir kimse hiçbir haksızlığa uğratılmaz. Hardal tanesi kadar olsa bile yapıları ortaya koyarız."⁵²Bir diğer ayette ise "Ey inananlar! Kendiniz, ana babanız ve yakınlarınız aleyhine de olsa, Allah için şahit olarak adaleti gözetin; ister zengin, ister fakir olsun, Allah onlara daha yakındır. Adaletinizde heveslere uymayın. Eğer eğriltirseniz veya yüz çevirirseniz bilin ki Allah, işlediklerinizden şüphesiz haberdardır."⁵³Bir başka ayette ise yüce Allah, adalet konusunda şuna vurgu yapar: "Ey inananlar! Allah için adaleti ayakta tutup gözetin şahitler olun. Bir topluluğa olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sürüklemesin, adil olun, bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'tan sakının, doğrusu Allah işlediklerinizden haberdardır."⁵⁴Şeklinde dile getirilmiştir.

Bu ayetler ışığında şunu söylemek mümkündür ki İslam ahlakının temel kaynağı Kur'an ve hadis için söylenenler, İslam ahlakındaki erdemler konusunda da söylenmelidir. Yani temel erdemlerin öncelikli ve asıl kaynağı Kur'an ve Sünnettir. Ne var ki bu iki kaynak İslam düşünce tarihinde çok farklı açılardan yorumlanarak değişik şekillerde bir ahlak anlayışının oluşmasında merkezi öneme sahip olmuştur.

2. 1.Farabî'nin Adalet Anlayışı

Meşşâi ekolün en önemli temsilcilerinden biri olan Farabî'ye göre faziletler akli ve ahlaki olmak üzere ikiye ayrılır. Akli faziletler; hikmet, akıl, akıllılık, zekâ ve anlayış mükemmelliğidir. Ahlaki faziletler ise iffet, şecaat, cömertlik ve adaletten oluşmaktadır. Farabi, tıpkı Aristoteles gibi kişinin doğuştan belli faziletlere ve reziletlere sahip olarak doğmadığı düşüncesindedir.⁵⁵ Ancak filozofumuz için bir kimsede sadece doğuştan bunlara yatkınlık söz konusudur. Eğer insan fazilet ve reziletleri yaşamında alışkanlık haline getirirse bu sıfatlar onda kalıcı hale gelir. Faziletlere yatkınlık gösterip yaşamında çok yer verirse erdemli insan, reziletlere yaşamında çok yer verirse aşağılık insan olur. Faziletin amacı birdir, yani başka bir şey için değil, bizzat kendisi için istenilen iyidir. Mesela, mutluluk gibi.⁵⁶

Kuşkusuz Farabi doğuştan bir kimsenin belli bir sıfatla dünyaya geldiğini iddia etmez, onun vurgulamak istediği şey kişide fazilet ya da reziletler karakter olarak yatkınlığın bulunmasıdır. Aksi takdirde eğer biz doğuştan kişinin belli bir sıfatla mesela: hırsız, katil, zalim, yalancı vb. dünyaya geldiği tezini savunursak bize göre o zaman burada Tanrı'nın adaleti sorgulanır. Bu da gösteriyor ki insan yetiştirdiği

⁵⁰Bk. 6/En'âm/115; 12 Yunus/4-54; 16/Nahl/90; 33/Ahzâb/5.

⁵¹2/Bakara/143. Bkz. Kurân- Kerim'de adaletle ilgili ayetler şunlardır: 35/Fâtır/32; 91/Şems/7-10; 21/Enbiya/47; 4/Nisa/135; 3/Âl-i İmrân/18; 4/Nisâ/135; 5/Mâide/8-106; 6/En'âm/152; 65/Talâk/2. 3/Âl-i İmrân/21; 4/Nisâ/58, 5/Mâide/42-95; 7/A'raf Suresi/29-, 55/Rahmân Suresi/9, 57/Hadid/25; 60/Mümtehine/8.

⁵² 21/Enbiya/47.

⁵³ 4/Nisa/135.

⁵⁴ 5/Maide/8.

⁵⁵Özcan, Hanifi. (2005). *Farabî'nin İki Eseri Fusûlü'l-Medenî ve Tenbih alâ sebîli's-Sa'âde*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ss.54-55

⁵⁶ Özcan. (2005). s. 54.

aile ve çevresinin de etkisiyle yatkınlık gösterdiği bazı şeyleri alışkanlık haline getirerek kendi karakteri ve kişiliğini oluşturmaktadır.

Bilinen Aristocu yaklaşıma da uygun olarak Farabi, genel olarak erdemli fiillerin her birinin reziletlerle olan ilişkisinde iki aşırılık arasında “orta” bir yerde durması gerektiğini savunur. Ayrıca onun bu “ortacı” adalet anlayışı ya kendiliğinden ya da başka bir şeye göre orta şeklinde anlaşılmalıdır. Bedensel konularda bu iş doğru hastaya, doğru yiyeceği ve ilacı önermekle ilgilenen doktorun görevi iken, eylem konularında bu iş, siyasetin veya yöneticilerin görevidir. Farabi’nin bu “ortacı” anlayışı daha öncede ifade ettiğimiz üzere Aristoteles’in “ortacı” anlayışına eşdeğerdir.

Filozofumuz Farabi adaleti, tıpkı Aristoteles gibi hem bireyde hem de devlette olması gereken bir değer olarak görür. Ona göre adalet her şeyden önce şehir halkının ortak olarak kabul ettikleri iyi şeylerin hepsinin kendi aralarında paylaşılmasında ve sonra da bölüştürülen bu şeylerin korunmasında ortaya çıkar. Onun bu iyi şeyler olarak adlandırdığı özellikler: güven, şeref, servet, rütbe ve şehir halkının ortak olması mümkün olan diğer şeylerdir.⁵⁷ Farabi’ye göre, adaletsizlik yapan kişiye yaptığı adaletsizliğe eşit bir kötülükle karşılık verildiğinde adalet uygulanmış olur. Ancak ona yaptığından daha fazla bir şeyle karşılık verildiğinde bir fert olarak onun aleyhinde daha az bir şeyle karşılık verildiğinde ise şehir halkının aleyhinde ve belki daha fazla bir şeyle karşılık verildiğinde de şehir halkının aleyhinde bir adaletsizlik olur.⁵⁸

Öyle ki Farabi, mutluluk anlayışında bile adaleti çok önemser. Ona erdemli bir toplumun mutluluğa ulaşabilmesi için yöneticilerin erdemli olması gerekir. Yöneticilerin erdemli bir siyaset yürüttüğü toplum fertleri de erdemli olunca toplumsal bir ahenk meydana gelecek, insanların aralarında oluşan sevgi ve muhabbet sayesinde ise toplumun bu ahengini mutluluğa taşıyacak adalet ortaya çıkacaktır. Çünkü daha öncede ifade ettiğimiz üzere erdemlerin temel özelliklerinden birisi de süreklilik arz etmesi, yani alışkanlık haline getirilmesi olduğundan süreklilik arz eden adalet erdemi, toplumsal yönetimin mutluluğu için aranan temel erdemlerden biridir. Tabiatıyla yönetici de sevgi ve dostluğu yerleştirecek düzenlemeler yapmalıdır.⁵⁹ Eğer bir yönetici bu saydıklarımızı yerine getirmese o yönetici erdemli bir yönetici olamaz, o toplum da erdemli bir toplum olamaz. Çünkü Müslüman düşünürlerin çoğuna göre Tanrı ile âlem arasındaki ilişkinin bir benzeri yönetici ile toplum arasında da görülür. Öyle ki Tanrı, âlemi nasıl düzenliyorsa yönetici de toplumu o şekilde düzenler ve adaleti sağlar.

Görülüyor ki Farabi’nin mutluluğa ulaşmak amacıyla ortaya koyduğu erdemli şehir, erdemli toplumdan oluşmaktadır.⁶⁰Şüphesiz bu şehrin başkanı üstün özelliklere sahip o topluluk içinde en mükemmel, herkese payını eşit dağıtan bir kişi olmalıdır. Devlet başkanı olan kişi adaleti ve adalet ehlini sevmeli, zulümden ve zalimlerden nefret etmelidir.⁶¹Filozofumuza göre gerçek devlet başkanı tebaasının mutluluğunu düşünmelidir.⁶² Adalet, şehir halkı için müşterek olan iyi şeylerin paylaşılmasında ve bunların korunmasında ortaya çıkar. Devlet yöneticileri halka haklarını eşit oranda, adaletleri ile dağıtmalıdır. Gerçek bir toplum olabilmek için adil bir yöneticiye ihtiyaç vardır.⁶³

Diğer taraftan Farabi’nin adalet anlayışında kilit kavramlardan biri de sevgidir.⁶⁴Hatta toplumun oluşumunda ve devamında sevgi ve adalet mutlak prensiptir, sevgiyle kurulan devlet adaletle devam eder. Devletin yıkılması söz konusuysa yıkan da ancak zulümdür.⁶⁵ Farabi’nin bu düşüncesini bir adalet teorisyeni olan yirminci yüzyıl Amerikan düşünürü John Rawls’da teyit eder. Ona göre de adalet, “bireylerin en önemli erdemleri olmakla beraber toplumsal boyutta herkesin sahip olması gereken bir erdemdir. Adil toplum sosyal kurumların adalet ilkesi ile şekillendiği, her bireyin adalet ilkesini kabul ettiği ve toplumun diğer üyelerinin de adalet ilkesine bağlı olduğu bir toplumdur.”⁶⁶

⁵⁷ Özcan (2005). s.95.

⁵⁸ Özcan (2005). s. 96.

⁵⁹ Saruhan (2013). s. 260.

⁶⁰ Farabi (1956). *El-Medinetü'l Fazıla*, Çev. Nafiz Danışman, İstanbul, Maarif Basımevi, s. 65.

⁶¹ Farabi (1956). ss.72-73.

⁶² Farabi (1987). *Fusulü'l-Medeni*, Çev. Hanifi Özcan, Neşr: D.M.Dunlop, İzmir, İstiklal Matbaası, 1. Baskı, s. 40.

⁶³ Farabi (2005). s. 53.

⁶⁴ Farabi (2005). s. 52.

⁶⁵ Bayraklı, Bayraktar (2000). *Farabi'de Devlet Felsefesi*, İstanbul, Şehir Yayınları, ss.65-67.

⁶⁶ Kocaoğlu, Mehmet (2014). *John Rawls Adalet Teorisi ve Temel Kavramları*, Ankara, İmaj Yayınevi, s. 68.

Öyle anlaşılıyor ki Farabi'nin adalet anlayışı her değer özünde ve kaynağında var olan zaruri bir unsuru oluşturmakla beraber her değer varlığını ona borçludur. Adaletin kendisi bağımsız bir değerdir; ama diğer değerler onsuz olamaz. Farabi, "adaleti" diğer değerlere kaynak olarak görür ve onu "itidal" şeklinde ifade eder. Bu düşüncesini o, şöyle somutlaştırır: onile altı rakamının ortası olan sekiz rakamının temin ettiği dengeli ve çoğalmaz, bizatihi iki rakam arasında itidal bir görev görür.⁶⁷

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşılmalıdır ki Farabi meşşâî geleneğin en önemli filozofu olmasına rağmen yer yer Aristo'dan ayrılmıştır. Çoğunlukla üstadının adalet anlayışını savunmakla birlikte adalet dini anlayışının da etkisiyle tevhit ilkesi bağlamında yaklaşmıştır. Mesela, Aristo için hiçbir zaman ilahi adalet düşüncesi zihninden geçmemiştir. Onun zihnindeki Tanrı tasavvuru ile Farabi'nin ki birbirinden farklıdır. Aristoteles daha çok gözlemlerinden yola çıkarak kendince evrensel bir ahlak ilkeleri oluşturmaya çalışmış, bunu yaparken de hiçbir zaman dini bir kaygı taşımamıştır. Hâlbuki Farabi için durum hiçte öyle değildir. Çünkü Farabi'nin inandığı dinin Tanrı'sı gönderdiği mesajında hiç kimseye adaletsizlik yapmayacağını ifade ediyor ve yarattığı insanlardan da birbirlerine karşı adaletsizlik yapmamalarını salık veriyor. Bu düşünce içinde yetişen bir düşünürün de elbette ki adalet anlayışını tamamen inancından bağımsız bir şekilde ele almasını bekleyemeyiz. Ayrıca Farabi'nin özellikle toplum anlayışında ve siyaset felsefesinde Platon'dan çok fazla etkilendiğini söylemek mümkündür. Ancak Platon'un katı bir devlet hiyerarşisini Farabi'nin devam ettirdiğini söylemek doğru olmaz. Çünkü Farabi'nin ideal devletinin başındaki liderde olması gereken vasıfların çoğu İslam inancının teyit ettiği değerlerden oluşmaktadır. Bu bağlamda toplumun mutluluğu filozofumuzun kırmızı çizgisidir desek yeridir. Bize göre onun devletteki adalet anlayışı, Platon ve Aristoteles arasında bir yerde, ama içinde İslam'ın adalet anlayışının da dâhil edilerek oluşturulduğu eklektik bir adalet anlayışıdır.

2. 2. İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı

İslam filozoflarından İbn Miskeveyh'in tasnifine göre dört ana erdem: iffet, şecaat, hikmet ve adaletin her birinin on civarında alt erdemi bulunmaktadır.⁶⁸ Ona göre bu faziletlerle hikmete kolayca ulaşılır. Adalet erdeminin kapsamına giren alt erdemler ise şunlardır: Dostluk, ülfet, yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, ödüllendirme, iyi muamele, bir şeyi güzelce yerine getirmek, sevgi, dindarlık, kin gütmemek, kötülüğe iyilikle karşılık vermek, lütüfkâr olmak, insanlıktan ayrılmamak, düşmanlıkları terk etmek, açgözlülük etmemek, Allah'a yönelmek ve onun sıfatlarıyla yemin etmemek⁶⁹ türünden faziletlerdir.

Ancak Miskeveyh'e göre yukarıda bahsi geçen bu sıfatlara gösteriş olsun diye sahip olanlar adaletli davranamazlar. Çünkü onlar belli bir amaç için bu sıfatlara sahiptir. Gerçekte adaletli kimse işinde, gücünde ve bütün durumlarda âdil olan kişidir. Bu kimse yaşamında ölçsüz bir tutumla davranışlarını ortaya koymaz. Filozofumuza göre adalet aşırı uçların ortasında yer alıp, eksik ve fazlayı orta yola getirmeyi sağlayan bir yatkinliktir ve bu anlamda adalet, faziletlerin en mükemmelidir.⁷⁰ Düşünürümüzün adaleti şu üç yerde ortaya çıkar:

1. Malların ve şereflerin dağıtımında, alım-satım ve değişim gibi iradeyle yapılan işlerde,
2. Haksızlık ve tecavüzün söz konusu olduğu şeylerde,
3. Dört terim arasındaki adalet ayrık orana göre olur. Yani, adaletin gerçekleşmesi için en az iki kişi ve iki durum gereklidir.

Yani birincinin ikinciye, ikincinin dördüncüye oranı gibi. İkinci kısım ise alım-satım ve değişimle ilgili adalet ise bazen ayrık, bazen de bitişik oranda olur. Mesela, bu kumaş satıcısının şu ayakkabıcıya nispeti, ayakkabıcının marangoza nispeti gibidir. Üçüncüsü haksızlık ve benzeri işlerdeki adalettir ki, o daha çok geometrik orana benzer. İnsan başka bir insana göre bir nispet üzere olduğu zaman bu nispeti ötekine herhangi bir zarar vererek bozar. Adalet ise bunun benzeri bir zararlar giderilmesini ve eski oranın geri gelmesini gerektirir. Mesela, bir çizgi eşit olmayan iki kısma ayrılırsa fazla taraftan eksiltmek ve eksik tarafa ilave etmek gerekir ki eşitlik sağlansın ve azlık, çokluk, fazlalık ve eksiklik denen şey ortadan kalksın.⁷¹

Burada hemen şunu ifade etmek gerekir ki İbn Miskeveyh, adaletin bütün erdemleri birleştirdiği ve ona eklenecek hiçbir şeyin bulunmadığı düşüncesindedir. Eğer ona bir şey eklenir ya da çıkartılırsa bu durum kınanır veya reddedilir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere erdemler arasında orta yol olma şerefi adalet aittir. Mesela, filozofumuz Allah'ın adaletini evrendeki düzen ve ahenkten çıkararak açıklar. Yer ve

⁶⁷ Bayraklı, Bayraktar (1987). "Farabi'nin Eğitim Felsefesinde Adalet Kavramı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6, s. 239.

⁶⁸ İbn Miskeveyh (2013). *Tehzibu'l-Ahlak*, çev. Abdulkadir Şener-İsmet Kayaoğlu-Cihat Tunç, İstanbul, Bütüyenay Yayınları, s. 35.

⁶⁹ İbn Miskeveyh (2013). s. 39.

⁷⁰ İbn Miskeveyh (2013). s. 40.

⁷¹ İbn Miskeveyh (2013). ss. 131-132.

gök arasında eğer bir düzensizlik ve ahenksizlik olsa kargaşa çıkar, böylece âlem son bulur. Ona göre yaratmanın gücü ve kudreti yarattığı her şeyde bir denge gözetmiştir.⁷² Miskeveyh bu düşüncesiyle adaletle tevhit arasında bir bağ kurmuştur. Nitekim tevhit nasıl ki varlıkta birlik, yetkinlik ve tamlığı gösteriyorsa, tıpkı bunun gibi adalet te erdemın kâmil oluşunu ve istikrarını gösterir.⁷³

Düşünürümüze göre adalet erdemının üç farklı boyutu vardır. Bunlar: *Genel, özel ve metafizik* adalettir. Genel adalet, daha çok hukuksal adalettir. İnsanların üzerinde anlaştıkları ve de kullandıkları ekonomik hayatın gerekleriyle alakalı alış-veriş, tartının düzgün olması vb. alakalı konularla ilgilidir. Özel adalet, bir bölgede yaşayan insanların kendi kabulleriyle oluşturdukları ölçü ve tartı türünden olup oranlar o yörenin örfüne göre değişiklik arz eder. Metafizik adalet ise daha çok ilahi adaletle ifade edebileceğimiz bir konudur. İlahi adaletin tezahürleri varlık sahnesinde yer alan her varlığın bütün gelişim safhalarında ve özlğinde kendisini gösterir. Miskeveyh buna Pisagor'dan bir örnek verir. Mesela, Pisagor için hakikat sayılardan ibarettir. Eğer sayılardan sayılan şeyi soyutlarsak, sayının zatında gerekli özellikler ve bir düzen ortaya çıkar. Artık onun değişmesi mümkün değildir.⁷⁴

İbn Miskeveyh'in adaletle ilgili olarak dikkat çekmek istediği bir diğer konu ise hukuk ve dinin tam adaleti emrettiğini ve her şeyde faziletin fazlasını emretmediğine yaptığı vurgudur. Mesela, bir kimse doğrudan bir yararı olmadığı halde bir ulus arasında hakem olsa, onun adalette fazlalık göstermesi doğru olmaz. Onun mutlak adaletle, eksiksiz ve fazlasız kesin eşitliğe uyması gerekir. Ona göre akıllı kimsenin ilk görevi, kendisine karşı adaleti uygulamasıdır. Ancak filozofumuza göre bu kolay değil, çünkü yukarıda da ifade edildiği üzere belli bir takım şehvet ve şerefler nefsi belli bir yöne çeker. Eğer bütün bu güçleri akıl yönetirse onlar düzene girer, çokluktan meydana gelen düzensizlik ortadan kalkar. Eğer insan öncelikle kendisine karşı adil olursa onun dostlarına, ailesine ve kabilesine karşı adaletli davranması da kuvvetle muhtemeldir. Kişi bu davranışını çok uzaktaki canlılara ve doğaya da yansıtabilir. Ancak, bu davranışların aksini gerçekleştirirse kendisine, ailesine ve başkalarına karşı adil davranmış olamaz.⁷⁵

Görülüyor ki İbn Miskeveyh, adaleti hem ferdi hem de siyasi boyutuyla ele almış ve adaleti öncelikle nefse ait bir erdem olarak değerlendirmiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere adil kimse ahlaki güçlerini, davranışlarını ve diğer bütün durumlarını dengede tutan ve her durumda başka hiçbir amaç taşımayan, yalnızca ve doğrudan doğruya adalet erdemini amaçlayan kişidir. Çünkü adalet aynı zamanda eşitlik olduğu için toplumdaki dengeyi sağlamada en önemli unsur,⁷⁶ olarak iş görür.

Tüm bu anlatılanlardan anlaşılmaktadır ki düşünürümüz İbn Miskeveyh, Aristoteles düşüncesine uyarak adalet erdemini oldukça geniş bir şekilde tahlil etmiştir. Ancak onun adalet anlayışı Aristoteles'te olmayan bazı şeyleri de içermektedir. Mesela, metafizik adalet diye bir düşünce eski Yunan'da muhtemelen mevcut değildi. Çünkü onların metafizik anlayışlarında özellikle Tanrı ve yaratma düşüncelerinde biz adalet fikrini pek görmeyiz. Daha çok adaleti toplumsal ve ahlaki ilişkilerde görürüz. Bu da haliyle eski Yunan düşüncesinde ahiret, cennet ve cehennem gibi tek Tanrılı dinlerin sahip oldukları hesap verme ve karşılığında ödül ya da mükafatı hak etme diye bir düşüncenin olmadığını göstergesidir. Buradan yola çıkarak Tanrı'nın insanlara karşı adil olup olmaması sorunu Aristoteles için bir problem olmamıştır. Çünkü onun Tanrı anlayışı âleme müdahale etmeyen ve insanların kendi aralarındaki sorunlarına çözüm getirmek gibi bir görevi olmayan Tanrı anlayışıydı. Bu noktadan hareketle diyebiliriz ki Miskeveyh, Aristoteles'ten temel erdemler konusunda etkilenmiş, ancak farklı olarak filozofumuz inancı gereği ilahi adalet düşüncesine de sisteminde yer vermiştir.

Miskeveyh'in Aristoteles'ten etkilenerek dört temel erdemleri ondan alması onun özgün bir düşünür olmadığı anlamına gelmez. Öyle ki düşünürümüz, kendi sistemini oluştururken sadece dört temel erdemlerle sınırlı kalmamış, bilakis bu temel erdemlere ilave erdemler yani alt-erdemler ekleyerek erdemlerin sayısını artırmıştır. Kuşkusuz onun böyle bir erdemler silsilesi oluşturması da gösteriyor ki, özellikle İslam düşüncesinin İslam ahlak filozofları üzerinde ne derece etkisinin olduğu ve eski Yunan düşüncesinden belirgin bir şekilde bazı noktalarda nasıl ayrıldığı bariz bir şekilde görülmektedir.

2.3. Ebu Bekir er-Razi'nin Adalet Anlayışı

Bir başka İslam düşünürü Ebu Bekir er-Razi ise adaletle farklı bir bakış açısıyla yaklaşarak adaletin, filozofça yaşamayı sağlayan faziletlerden biri olduğuna vurgu yapar. Ona göre adalet, ilimle birlikte insanın yaratılışının amacı ve sahip olabileceği en üstün ahlaki değerdir. Bu anlamda filozofumuz için insan ancak

⁷² İbn Miskeveyh (2013). s. 148.

⁷³ Çetinkaya, Bayram Ali (2012). *İslam Felsefesi Tarihi*, Ankara, Grafiker Yayınları, s. 349.

⁷⁴ Çetinkaya (2012). s. 350.

⁷⁵ İbn Miskeveyh (2013). ss. 149-150.

⁷⁶ Çağrı, Mustafa (2014). *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul, Dem yayınları, ss. 236-238.

bu iki değere, yani ilim ve adalete sahip olması nedeniyle bu dünyanın elem ve sıkıntılarında kurtulabilir.⁷⁷Yine filozofumuz Razi'ye göre adalet, insanın Allah'a benzemeyi gerçekleştirebilmesi için sahip olunması gereken ahlakî özelliklerden biridir. Bu düşüncesiyle Razi, Platon'un düşüncesine yaklaşmıştır. Çünkü Platon'da insanın Allah'a benzemeyi gerçekleştirebilmesi için adaletli olması gerektiğine inanmıştır.⁷⁸

Razi'ye göre Allah, insanların elem içinde olmalarını, zulüm görmelerini, cahil kalmalarını değil, bilgili ve adaletli olmalarını ister. O nedenle insan hem kendine hem de kendi dışındakilere karşı adaletli olmalı, kendi varlığı bile olsa, acı çekmeyi hak etmeyen hiçbir canlıya elem ve ıstırap vermemelidir. Yani onun adalet anlayışında insan her şeyde ihtiyaç duyduğu kadarıyla yetinmelidir. İnsan her konuda adaletli olmalıdır. Mesela, "herhangi bir kişiye ceza verirken bile adaletli olunmalıdır. Ceza veren kişi; kibir, aşırı tevazu, öfke ve sevgi durumlarından uzak olmalıdır. Çünkü kibir ve öfke, işlenen suçu cezalandırma noktasında aşırılığa, tevazu ve sevgi ise kişiye hak ettiğinden daha hafif bir ceza vermeye sevk eden yani, birisi cezanın artmasına diğeri de eksilmesine neden olmaktadır."⁷⁹Razi'nin bu düşüncelerinden de anlaşılacaktır ki insan duygusal bir varlık olduğundan sevdiklerine veya nefret ettiklerine karşı adaletli olamaz. Gerçekten de insanın duygusallığı bir şekilde mantığının önüne geçebilir.

Razi'nin ahlak ve adalet anlayışında etkilendiği en önemli filozof Platon'dur. Ona göre Platon'un dört temel erdemlerden en çok adalete yer vermesinin sebebi, insan mutluluğunun ancak hikmet, şecaat ve iffet erdemlerinin adaletle gerçekleşeceğine olan inancıdır. Çünkü mutluluk, ruhun iç düzeninden, sağlığından ve adaletten; mutsuzluk ise isteklerin, haz ve elemelerin ölçsüzlüğünden, yani insanın kendisine hâkim olamamasından ve adaletsizlikten meydana gelir.⁸⁰ Kısacası filozofumuz için adalet olmadığı zaman diğer temel erdemler havada kalacaktır.

Aslında daha öncede ifade edildiği üzere adalet "orta yol" yani dengede olmak yahut aşırıya kaçmamak anlamında anlaşıldığı için Razi'de de yukarıda ifade ettiğimiz temel erdemlerin hepsi aynı zamanda reziletler olarak bildiğimiz kötü şeylerin de ortası şeklinde anlaşılmıştır.⁸¹ Yani kişinin bireysel hayatında heva ve heveslerine uymadan aşırıya kaçmadan aklıyla yaşamını dengede tutmaya çalışması bir anlamda dengede olma hali, kişinin kendisine karşı adaletli olduğunun bir göstergesidir.

Razi'nin bu düşünceleri de bize gösteriyor ki, adalet orta yoldur. Ona göre eğer bir yerde adaletin gerçekleşmesi isteniyorsa öncelikle kişinin kendine karşı adaletli olması gerekir. Kişi kendi i dünyasında adalet duygusundan yoksunsa haliyle heva ve heveslerine uyararak reziletleri hayatına dâhil edebilir. Bu da onun ne kendisine ne de yakınlarına ve topluma karşı adaletli bir tutum sergileyemeyeceğinin göstergesidir. Bu bağlamda Razi de eski Yunan filozoflarından etkilenmiştir, ama o sadece onların adalet görüşlerini bire bir almamıştır. Özellikle Tanrı'nın adaletiyle ilgili filozofumuz düşüncelerini ortaya koymuştur. Onun için insanın mutluluğuna giden yol muhakkak adaletten geçmektedir.

2.4.Nasreddin Tûsi'nin Adalet Anlayışı

Tûsi, erdemler sıralamasında adalete en yüksek payeyi vermektedir. Ona göre erdemlilikte adaletten daha üstünü yoktur. Çünkü adalet daha öncede ifade ettiğimiz üzere Farabi, Miskeveyh ve Razi için hakikatin ortasında yer almaktadır. Tûsi, adaletin orta yol olduğu düşüncesini şöyle açıklar: "Musikide nispetler uygun olmadığında fasıllardan istifade ederek eşitlik sağlanır. Buna riayet edilmedikçe ahenk bozulur, ölçüler uygun gelmez. Nizam ve intizam gerektiren başka işlerde böyledir. Her yerde adalet özünü hususi bir şekilde gösterir, aksi takdirde karmakarışıklık ve kargaşa meydana gelir."⁸²

Tûsi adaletin üç yolla gerçekleşeceğine inanmıştır:

1. İnsanlar bütün iyi ve hayır işlerin, faydalı amellerin ilhamcısı, bütün nimetlerin yaratıcısı Allah'ın hakkını yerine getirmelidir. Adalet onu gerektirir. Yani kul, Allah'a olan görevini yerine getirerek adaleti sağlamış olur.

2.İnsan kendi hem cinslerinin haklarını koruyarak büyüklere saygı gösterip emanete hıyanet etmeyerek davranışlarında insafı olarak adaleti yerine getirmiş olur.

3.İnsanlar atalarının geleneklerini, örneğin örf ve adetlerini, mesleklerini, nüfuzlarını, durumlarını koruyup saklayarak adaleti tesis etmiş olur.

⁷⁷ Karaman, Hüseyin (2004). *Ebubekir Razi'nin Ahlak Felsefesi*, İstanbul, İz Yayıncılık, s. 170.

⁷⁸ Platon (2005). s. 36.

⁷⁹ Karaman (2004). s. 170.

⁸⁰Karaman (2004). ss. 30-31.

⁸¹Karaman (2004). s. 70.

⁸² Nasreddin Tusi (2005). *Ahlak-ı Nâsirî*, çev. A. Vahap Taştan-Habil Nazlıgöl, Ankara, Fecr Yayınları, s. 144.

Şüphesiz ki Tûsi, kulun yaratıcısının kendisine ihsan etmiş olduğu sonsuz nimetler karşısında onaimkânı ölçüsünde karşılık vermesi gerektiğine inanır. Ona göre mesela, bir kimse birisinden büyük bir yardım görse ve buna karşılık vermezse rüsvay olur; öyle ise niçin sonsuz sayıda nimetler bahşeden, hesapsız armağanlar ihsan eden ve ara vermeden her an insana yardım elini uzatan yüce yaratıcının hakkını yerine getirmesin ve ona bol bol şükür ve dua etmesin? Filozofumuz bu düşüncesinden hareketle adaletin tabiatı gereği mükâfat ve cezada tek taraflı olmamak, haksızlığa izin vermemek, fazlalık ve eksikliğin ortaya çıkmaması için özre fırsat verilmemek gerektiğiyle alakalı bir durum olduğuna inanır. Sözgelimi, bir hükümdar adaletli ve bilgili olursa onun siyaseti sayesinde bütün ülkeler güvenlik içinde yaşar; adaleti bütün dünyaya yayılıp şöhret kazanır, himayesindekiler birbirleriyle iyi geçinir. Zulüm ortadan kalkar, hep halkın refah içinde yaşaması amaçlanır. Böylece onun iyiliği yoksul-zengin, güçlü-zayıf bütün halka ulaşır.⁸³

Yukarıdaki düşüncelerinden hareketle diyebiliriz ki Tûsi, Platon ve Aristoteles'in düşüncelerinden etkilenmiş ancak onlara ilaveten adalet düşüncesine dini bir yaklaşım getirerek Allah'a inanan insanların yaratıcısıyla kurduğu bağın güçlenmesiyle adaletin de güç kazanacağına inanmaktadır. Filozofumuz tıpkı Aristoteles ve Platon gibi adaletin bütün erdemlerin toplamı olduğuna ve onun yerinin "orta" olduğuna inanır. Onun bu konuyla ilgili düşünceleri şöyledir: "*Vicdan sahibi bir kimse adaleti bir bütün olarak uygular. Orta seviyede olan adalet bazen cevherde, bazen nitelik ve nicelikte, bazen de başka kategorilerde olur. Mesela su ile hava birbirine nicelik bakımından değil, nitelik bakımından denktir. Eğer nicelik yönünden denk olsaydı yoğunluğu aynı olur, fakat nitelik bakımından fazlalık meydana gelir ve bu durumda çok aza üstün olurdu. İşte çokluk ve bollukta sınır yoktur, ancak adalette sınır vardır, o herkese genelleştirilir.*"⁸⁴

Öte yandan temel erdemlerin anlaşılması konusunda Tûsi, diğer filozoflarla benzer düşüncelere sahiptir. Ona göre mesela, akıl eğer hakikat arayışı içine girerse "hikmet" erdemi, nefsin yırtıcılığı aklın kontrolünde olup taşkınlık yapmadan itidalli davranırsa "kahramanlık ve cesaret" erdemi; akıl, hayvani nefse hâkim olup fitrata uygun davranırsa "iffet" erdemi ortaya çıkacaktır. İşte tüm bu erdemlerin tamamlayıcısı olarak ta "adalet" erdemi olmazsa olmazdır. Yani diğer üçünün gerçekleştiği bir ortamda adalet en can alıcı bir fazilettir. Tûsi'ye göre kim bunlardan en azından birine sahip olmamışsa onun övülmeye farklı ve üstün görülmeye hakkı yoktur.⁸⁵ Hatta düşünürümüz tıpkı İbn Miskeveyh gibi adaletle ilgili erdem türlerinin sayısını alt erdemler olarak artırmış ve on ikiye çıkarmıştır. Bunlar: Sadakat, ülfet, vefa, şefkat, merhamet, mükâfat, güzel işbirliği, güzel hüküm, hürmet, teslim, tevekkül, ibadetten oluşmaktadır.

SONUÇ

Adalet düşüncesi insan yaşamında her zaman var olmuş ve hatta insanoğlu var olduğu müddetçe de adalet arayışı hiçbir zaman bitmeyecektir. Araştırmamız boyunca da gördük ki adalet, ilkçağda özellikle Sokrates'in başlatmış olduğu erdem tartışmasıyla felsefenin konusu olmuş ve öğrencisi Platon tarafından "*Devlet*" adlı eserinde ele alınıp enine boyuna irdelenmiş ve açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Platon, hocasından devralmış olduğu ahlaki duruşun önemini bilincinde olmuş ve bu mirası kalıcı hale getirmek için insanların yaşamdaki yegâne gayelerinin mutlu olarak yaşama istekleri olduğunu fark etmiştir. Bu doğrultuda o, kişinin sadece bireysel yaşamında mutluluğunun gerçek mutluluk olmayacağını, nihai mutluluğunun olabilmesi için bunun devlette gerçekleşmesi gerektiği fikrini ileri sürmüştür. Tabiatıyla bu o kadar da kolay bir şey değildir. Çünkü Platon için adalet insanın var olma koşullarının temelini oluşturan bundan dolayı sürekli şekilde dikkat ve özenle korunması gereken temel bir değerdir. Kuşkusuz devlette bu değerlerin karşılık bulacağı yer; işçiler, askerler ve filozoflardır. Eğer onlar itaat, cesaret ve bilgelik gibi sıfatlara sahip olursa devlet te nihai anlamda hem vatandaşlarını mutlu etmiş, hem de adaleti sağlamış demektir. Bu yüzden Platon "adalet" duygusunun hem kişide hem de devlette olmazsa olmaz bir ilke olduğunun farkına varmış ve ahlakla ilgili eserlerinde bu konuya çokça yer vermiştir.

Platon'un öğrencisi Aristoteles ise adalet düşüncesini erdem düşüncesinden ayrı görmemiştir. Açık ki onun adalet düşüncesi adaletsizlikten yola çıkılarak anlaşılması gereken bir durumdur. Ona göre erdem zaten orta yol ve bizzat adaletin kendisi de en önemli erdemlerden biri olduğu için onda da orta yol esastır. Fakat Aristoteles için erdemler içinde sadece adalet başkalarının iyiliği söz konusu olduğunda hatıra gelir. Yani adalet bireyin sadece kendisiyle değil, başkalarıyla olan ilişkilerinde ortaya çıkar. Paylaşıcı ve düzeltici adalet anlayışıyla adalet kavramına yeni bir yaklaşım getiren Aristoteles, bu düşüncesiyle hocası Platon'dan farklı düşünmüş ve yukarıda Platon'un toplumsal sınıf için olmasını arzu ettiği erdemleri aynen

⁸³ Tusi (2005). s. 150.

⁸⁴ Tusi (2005). s. 157.

⁸⁵ Tusi (2005). s. 157.

kabul etmemiştir. Ona göre ne mutluluğa ne de adalete bu şekilde ulaşamaz. Bilakis adalete ancak yasalara uygun davranarak ulaşılabilir. Çünkü Aristoteles, yasaya uymanın adaleti, uymamanın ise adaletsizliği doğuracağına inanır.

İslam filozofları ise adalet kavramını ve diğer temel erdemleri Antik Yunan filozoflarından özellikle Platon ve Aristoteles'ten etkilenerek düşüncelerine dâhil etmişlerdir. Fakat onlar adalet kavramına sadece Yunan filozoflarının baktıkları gibi bakmamışlar, bilakis kendi temel kaynakları olan Kur'an ve Hadisler ekseninde oluşturmuş oldukları fikir dünyalarını adalet kavramının anlaşılmasına da uygulamışlardır. Bu düşünceleriyle İslam filozoflarının nekelektik bir bakış açısına sahip olduklarını söyleyebiliriz. Diğer taraftan nrlara göre adalet, sadece temel erdemler (iffet, şecaat, hikmet) çizgisinde anlaşılmamış, aksine İbn Miskeveyh ve Tûsî'de gördüğümüz üzere bu temel erdemlerin altında adaleti daha iyi açıklayan ona yakın alt erdemler (Dostluk, ülfet, yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, ödüllendirme, iyi muamele, bir şeyi güzelce yerine getirmek, sevgi, dindarlık, kin gütmemek, kötülüğe iyilikle karşılık vermek, lütufkâr olmak, insanlıktan ayrılmamak, düşmanlıkları terk etmek, açgözlülük etmemek, Allah'a yönelmek ve onun sıfatlarıyla yemin etmemek) tespit edilerek bu kavrama daha geniş bir anlam verilmiştir. Bu bağlamda İslam filozofları, Yunan filozoflarından belli oranda etkilenmiş olsalar da Yunan filozoflarını aynen taklit etme yoluna gitmemişlerdir. Çünkü Farabi, Tusi, Miskeveyh ve Razi gibi büyük ahlak düşünürlerimiz, düşünce sistemlerini çoğunlukla din merkezli bir ahlak anlayışıyla oluşturmuşlardır. Kısacası bu filozofların ahlak anlayışları ve adalet kavramına bakışları hem bireysel nefsin gelişimi hem de toplumsal düzenin sağlanması noktasında olmuştur.

Müslüman filozoflar, erdemleri ve bu bağlamda adaleti tarif ederken Yunan filozofların görüşlerinden azami ölçüde istifade etmekle birlikte onları aynen tekrar etmemişlerdir. Erdemler konusunda Müslüman filozofların orijinal sayılacak katkıları muhakkak vardır. Bu sebeple onların ele aldıkları problemler kendi düşünce dünyasının damgasını taşımaktadır. Mehmet Aydın'ın ifadesiyle; *"İslam filozofları meselâ, hikmeti anlatırken marifetullahtan, adaleti anlatırken dindarlıktan, şecaati anlatırken cihat, sabır, şükür, tevekkül vb. iffeti anlatırken utanma, kanaat vb. söz etmektedirler ki bunlar, Kur 'ani faziletlerdir. Yunan filozoflar ise bu ve benzeri faziletlerden bu mana ve şümül içinde habersizdirler."*⁸⁶

Ayrıca burada İslam filozoflarını Yunan filozoflarından ayırt eden en önemli özelliklerden birisi de İslam filozoflarının adalet konusuna metafizik bir yaklaşım getirmeleridir. Mesela onlar, Allah'ın adaletini, Kur'an'da da ifade edildiği üzere evrendeki düzen ve ahenkten çıkararak açıklar. Onlara göre yaratanın gücü ve kudreti yarattığı her şeyde bir denge gözetmiştir. Bu düşünceleriyle İslam filozofları adaletle tevhit arasında bir bağ kurmuşlardır. Nitekim onlar açısından tevhit nasıl ki varlıkta birlik, yetkinlik ve tamlığı gösteriyorsa, tıpkı bunun gibi adalet te erdemın kâmil oluşunu ve istikrarını gösterir.

Son söz olarak şunu söylemek icap eder ki, adalet aslında insanın bu dünyaya gelişiyile birlikte olmasını daima arzuladığı bir değerdir. Adalet, insanları bir arada tutan ve ne kadar çok gerçekleşirse insanların o kadar çok mutlu oldukları bir fazilettir. Günümüzde de görüyoruz ki, insanların çoğu düşünce ya da eylemlerinden dolayı cezalandırılmaya başlayınca hemen adaletin daha yüksek oranda tecelli ettiği ya da özgürlüğün daha çok olduğu ülkelere gitmektedirler. Bu da gösteriyor ki nihai anlamda adaletin bu dünyada gerçekleşmesi pek mümkün görünmüyor, ancak onu ne kadar çok ister ve aklımızı duygularımızın önüne geçirirsek o derece adaleti gerçekleştirmiş oluruz. Aristoteles'in deyiimiyle "Ne güneşin doğuşu ne de batışı adalet kadar hayranlık vericidir." Bu sözden anlaşıldığı üzere adalet kavramı öyle bir kavramdır ki, kelimenin tam anlamıyla bütün kavramları kendi bünyesinde toplar, insanoglunun her yaptığı eylemlere şahit olur, desek herhalde yanlış olmaz.

KAYNAKÇA

- AKARSU, Bedia (1987). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 6. Baskı.
AKARSU, Bedia (1999). *Immanuel Kant'ın Ahlak Felsefesi*, İstanbul, İnkılâp Yayınevi, 4. Baskı.
Aristoteles (2014). *Nikomakhos'a Etik*, Ankara, çev. Saffet Babür, BilgeSu Yayıncılık.
AYDIN, Mehmet (1989). "Ahlak", Ankara, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 2.
AYDIN, M.Şevki.-Adanalı, A.Hadi (2014). *İslam Ahlakı*, İstanbul, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
BAYRAKLI, Bayraktar (2000). *Farabi'de Devlet Felsefesi*, İstanbul, Şehir Yayınları.
BAYRAKLI, Bayraktar (1987). "Farabi'nin Eğitim Felsefesinde 'Adalet' Kavramı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6.
BERTRAND, Alexis (2001). *Ahlak Felsefesi*, Ankara, Çev. Salih Zeki, Sad. Hayrani Altıntaş, Ankara, Akçağ Yayınevi, 2. Baskı.
ÇETİNKAYA, Bayram Ali (2012). *İslam Felsefesi Tarihi*, Ankara, Grafiker Yayınları.
CEYLAN, Tuncay (2006). "Siyaset Felsefesinin temel Problemlerinden Biri ve Birlikte Yaşamın Koşulu Olan Adalet (Platon)", *KKEFDİ*, S. 14.

⁸⁶Aydın, Mehmet (1989). "Ahlak (İslam Felsefesi)", Ankara, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Diyanet Vakfı Yayınları*, C. 2. s. 12.

- CEVİZCİ, Ahmet (2014). *Etik Ahlak Felsefesi*, İstanbul, Say Yayınları, 1. Baskı.
- CEVİZCİ, Ahmet (2012). *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Say Yayınları, 4. Baskı.
- ÇAĞRICI, Mustafa (1988). "Adalet", *DİA*, İstanbul, T.D.V. Yay, C. 1.
- ÇAĞRICI, Mustafa (2014). *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul, Dem Yayınları.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali (2011). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, İstanbul, İnsan Yayınları.
- ÇİLİNGİR, Lokman (2003). *Ahlak Felsefesine Giriş*, Ankara, Elis Yayınları.
- ELMALLI, Osman, Özden-H. Ömer (2013). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, İstanbul, Arı Sanat Yayınevi, 3. Baskı.
- ERDEM, Hüsameddin (2000). *İlkçağ Felsefesi tarihi*, Konya, Hü-Er Yayınları, 4. Baskı.
- ERKİZAN, H. Nur-Çüçen, Kadir (2013). *Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefe Tarihi*, Ankara, Sentez Yayıncılık.
- FAHRİ, Macid (2014). *İslam Ahlak Teorileri*, İstanbul, Çev. Muammer İskenderoğlu-Atilla Arkan, Litera Yayıncılık.
- Farabi (1956). *El-Medinetü'l Fazıla*, Ankara, Çev. Nafiz Danışman, Maarif Basımevi.
- Farabi (1987). *Fusulü'l-Medeni*, İzmir, Çev. Hanifi Özcan, Neşr: D.M.Dunlop, İstiklal Matbaası, 1. Baskı.
- İbn Miskeveyh (2013). *Tehzibu'l-Ahlak*, İstanbul, çev. Abdulkadir Şener-İsmet Kayaoğlu-Cihat Tunç, Büyüyenay Yayınları.
- KARAGÖZ, Yıldız (2002). "Liberal Öğretide Adalet, Hak ve Özgürlük", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 26, Aralık.
- KARAMAN, Hüseyin (2004). *Ebubekir Razi'nin Ahlak Felsefesi*, İstanbul, İz Yayıncılık.
- KAYA, Cüneyt (2009). "Sokrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37.
- KILIÇ, Recep (1996). *Ahlakın Dini Temeli*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KILINÇ, Bilal (2013). "Kendi Kendini Açıklayan Bir Kavram: Adalet" *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birlikleri Dergisi*, S. 4.
- KOCAOĞLU, Mehmet (2014). *John Rawls Adalet Teorisi ve Temel Kavramları*, Ankara, İmaj Yayınevi.
- ÖZCAN, Hanifi (2005). *Farabi'nin İki Eseri Fusulü'l-Medenî ve Tenbih alâ sebili's-Sa'âde*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Platon (2006). *Devlet*, çev. Cenk Saraçoğlu-Veyssel Atayman, İstanbul, Bordo-Siyah Yayınları.
- Platon (1942). *Menon*, çev. Adnan Cemgil, Ankara, Maarif Matbaası.
- Platon (2014). *Sokrates'in Savunması*, Ankara, Tutku Yayınevi.
- SARUHAN, M. Selim (2013). *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Ankara, Grafiker Yayınları.
- TOPKAYA, Arslan (2008). "Adalet Kavramı Bağlamında Aristoteles-Platon Karşılaştırması", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S.6.
- TUSİ, Nasreddin (2005). *Ahlak-ı Nâsirî*, Ankara, çev. A. Vahap Taştan-Habil Nazlıgöl, Fecr Yayınları.
- TÜRKERİ, Mehmet (2005). "Aristoteles'in Etiğinde Nefsine Hâkim Olmave Erdemle İlişkisi", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.XXI.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (1989). Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, C. 2,
- VORLANDER, Karl (2008). *Felsefe Tarihi*, İstanbul, İz yayıncılık, 2. Baskı.
- www.aliosmangundogan.com/PDF. erişim tarihi, 17.02.2016.